

Д-р Є. Ю. ПЕЛЕНСЬКИЙ

КУЛЬТУРА Й КУЛЬТ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

К Р А К І В 1 9 4 1

КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Високоповаганню та вдячності
Професорів Академії Української
Закарпатської Спілки українських
книжників з висловом глибокої поваги
в.г. Пеленяк

Львів, 24.11.40.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Д-р Є. Ю. ПЕЛЕНСЬКИЙ

КУЛЬТУРА Й КУЛЬТ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

К Р А К І В 1 9 4 1

Відбитка з кн. »З книжкою й газетою в народ«, накладом »Українського
Видавництва«, Краків, Кармелітська 34.

Друкарня »Поспішна« під комісарською управою, Краків, Кармелітська 34.
Druck: »Druk Pospieszna«, Kommissarische Leitung, Krakau, Karmeliterstr. 34.

КУЛЬТУРА Й КУЛЬТ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Універсализм книги. — Початки письма й книги в Україні. — Етапи розвитку української книги. — Кількість. — Поширення. — Якість. — Культура книги. — Творці книги. — Культ книги.

1.

На своєму довгому історичному шляху придбала людина дві універсальні речі, в яких немов у сочці зосереджується все те суттєве, що має в собі культура. Ці два винаходи це неначе милеві стовпи, що відмежовують собою два великі етапи на шляху культурного розвитку людини.

Це вогонь і книга.

Для первісної людини вогонь був усім. Він давав людині змогу запанувати над природою, піднятися понад всі інші животи землі. Ремесло, промисл і хліборобство — словом ціла матеріальна культура, повстала щойно з винаходом вогню. Він гуртував людей біля себе, а то давало початки суспільної культури. При вогнищі повстали теж початки духової культури із оповідань і обміну думками на дозвіллі. Всі первісні релігії мають в своїй основі культ вогню-сонця.

Таким робом вогонь був для первісної людини всім.

Для новітньої людини далеко не стратив він свого значіння, але поруч нього виступила книга. Культурний універсализм книги можна прирівняти лише до колись всеобіймаючого вогню.

Чи ж у книзі не описані всі матеріальні надбання людини, ціла її матеріальна культура? Та й сама книга, її виконання й вивінування, чи не є найкращим покажчиком рівня матеріальної культури даного народу на даному шаблі історичного розвитку?

Чи ж у книзі не представлено всіх проявів суспільної культури? Тай чи сама книга, і то не лише якась „Правда Руська” князя Ярослава, але навіть перше ліпше звідомлення з діяльності провінціального товариства, не є само по собі проречистим документом суспільного життя?

Чи в книгах не зібрано всього, що створив людський геній у царині духової культури? Знання, поезія, мистецтво, релігія — все те так чи інакше немов заворожене в книзі. А сама книга чи не може бути твором мистецтва?

Без пересادي можна сказати, що вся суть і динаміка культури зосереджується сьогодні в книзі. Тимто й висоту й ступінь культури якогось народу міряють сьогодні нічим іншим — а книжкою, його ж таки книжкою. Кількість і якість друкованого слова не лише говорить нині про культуру даного народу, але є попросту синонімом цієї культури.

2.

Тимто самозрозуміло, що на певному розвоєвому ступні культури письмо й книга мусить появилися.

Її форма обумовлена зовнішніми обставинами. можливістю роздобуття відповідного матеріалу. Може це бути глиняна табличка егейців і сумерійців, камяна плита асирійців, папірус єгиптян, колірова плетінка азтеків і маїв, папір китайців, пергамен і папір європейців, патицки готів, кора якутів. Та це лише різна форма, бо по суті книга скрізь така сама.

Так само матеріал обумовлює характер письма: на глині й папірусі можна писати й кривими буквами, на камені могло бути лише клинове письмо, на плетінці чи шнурку лише вузлики, на патицках лише нарізи-руни. Але на певному рівні культури письмо появляється скрізь. — мусить появилися.

Коли підходити з цього боку до питання про початки письма в українців, то з повним правом можна догадуватися що українці здавна вже мали письмо. Залишки дружинної поезії, що збереглися в усній словесності, чи купецькі договори, що збереглися в грецьких записах, вказують що дохристиянська культура на Україні стояла так високо, що не могла обійтися без письма. Зрештою діяв тут теж безперервний тисячелітній вплив грецької культури через цілу низку великих торговельних міст на північному березі Чорного моря, що впродовж двох тисяче-

літь удержували тісні взаємини з нашими предками і предками українців на Україні.

В світлі таких міркувань всі твердження про українське дохристиянське письмо набирають більш життєвої правди, можуть правити за ствердження такого, а не іншого стану дійсності. Впрочім болгарський монах кінця IX. ст., чорноризець Храбр, живе просто в цих таки часах, тому коли пише в своєму „Сказанії о письменах славянских“, що наші предки „чертами и рѣзами читаху й гадаху, погани суще“ то його твердження може правити за правду. Те саме можна сказати й про твердження т. зв. „Панонського життя св. Кирила і Методія“ про пам'ятники писані „руськими письмени“ чи про пізніший відгук цього твердження в „Крехівській палей“.

Зрештою найдавніші українські пам'ятники, чи то перекладного письма як Остромирова Євангелія, чи оба Збірники Святослава (1073 і 1076) виказують собою такий високий рівень української книги в XI ст., що для його вияснення мусимо прийняти якийсь попередній доволі довгий розвиток. Те саме можна сказати про перший датований твір — „Слово о законі й благодати“ митрополита Іларіона з 1052 р. враз із величавою похвалою князеві Володимирові. Твір такої великої літературної вартості не міг бути першим.

З того часу, щепто з XI. ст. (коли не з IX. чи X.) йде безпереривний розвиток української книги з його підйомами і упадками.

Відразу мусимо зазначити: підйоми були здвигнені нами і лише нами, упадки чужинцями і лише чужинцями.

3.

Розвиток української книги йшов тим самим історичним шляхом, що й розвиток її творця й носія — Українського Народу.

Час розцвіту княжої держави XI—XIII. ст. був рівночасно добою розцвіту української книги. Далеко не все з того часу збереглося, але вже й ті залишки, що остали до наших днів, дають змогу відтворити собі величавий образ тодішньої української книги. Велика всесторонність української книги, її багатство й різноманітність, довгий ряд її творців і меценатів, її поширення, а врешті високий мистецький рівень її вивінування — оце прикметні риси для першої доби великого підйому.

За тим прийшов упадок. Татарське лихоліття, починаючи з половини XIII. ст., приневолило перенести культурні центри зі Східньої України до Західньої, де ще якийсь час розвивалася книжкова продукція, але й тут скоро припинили її довголітні війни з Польщею.

Культурна супрематія українців в Литовській Державі й яка-така стабілізація відносин у Польщі дає змогу знову піднести стан української книги. З кінцем XV. століття входить тут новий фактор, що зреволюціонував продукцію книги: друкарство. В слід за німецькими друками появляються в Кракові вже в 1491. р. перші друковані українські книги. Правда, в XVI. ст. ще далі рукописна книга зберігає свою кількісну й особливо якісну — якщо йде про мистецьке вивінування — перевагу. Але вже кінець XVI. ст. приносить остаточну перевагу друкованій книзі. Жива релігійна полеміка, поява нових суспільних верстов на широких ділянках культурної роботи: міщанства й козацтва, поживавлена діяльність українських єрархів з митрополитом Могилою на чолі — все те спричинює новий підйом української книги закінчений блискучою добою меценатства гетьмана Мазепи й насильно обірваний в 1709. р.

З того часу під російською цензурою занепадала українська книга. „Укази“ проти друкування українських книжок, починаючи відомим „указом“ Петра з 1720, аж до не менше відомого „указу“ 1876 р. разом з безліччю інших заборон, шикан і кар, припинили давній розмах. Коли ж не дивлячись на те, появлялися українські книжки, то це треба приписати впертому й послідовному стремлінню українців до піднесення власної культури на вищий ступінь, без огляду на всі перепони. Одним із засобів протиділати російським заборонам були видання поза межами України. Вже з кінцем XVIII. ст. багато українських книжок видається закордоном, особливо в Відні. Чимало книжок появилось в Петербурзі, де цензура на українські книжки була лекша, як на Україні. Вистане тут назвати лише видання „Енсїди“ 1798 р., що до того часу могла ширитися на Україні лише в відписах, чи „Кобзаря“ 1840. р. Особливо ця остання книга багато потерпіла від цензури й багато Шевченкових поезій загалом друкувалося лише закордоном: у Ляйпцігу (1856 і ін.), в Женеві, Празі, Відні Берліні, Нью-Йорку і т. д. З цієї теж причини багато українських книжок, що з природи річі повинні

були друкуватися на Надніпрянщині — друкувалися в тому часі в Галичині.

Нова хвиля зросту продукції української книги прийшла з 1905 р., щоб по кількох роках знову змаліти під натиском цензури.

Найбуйніший розвиток української книги припадає на рр. 1917—1919 і часи т. зв. „українізації”, цебто рр. 1924—1930. Між тими двома датами, як і потім, знову маємо деякий застій і знову під впливом незалежних від нас причин.

4.

Розвиток книги обіймає не лише піднесення її якості. її рівня, але передусім зріст кількості бібліографічних одиниць та зріст висоти тиражу.

На жаль не маємо під рукою ніяких статистичних даних, що краще як що інше ілюстрували б повище твердження.

Все ж насуваються такі числа:

Коли в першій половині XV. ст. кількість виданих книжок в одному році на Україні доходить іноді до 30—50, то по сто літах, коли в нормальних обставинах це число було б' піднеслося хоч у десятеро, під впливом цензурних указів воно паде в десятеро...

Найбільшу скількість книжок видано в роках найбільшого посилення українізації, цебто 1928—1929. Тоді скількість бібліографічних позицій дійшла до 15.000 чисел на рік. Це був теж час видавання найбільшої кількості українських часописів. Виходило їх тоді на цілому світі приблизно 2.500 назв.

Якщо йде про висоту тиражу, то він мабуть найвищий був у рр. 1917—1919, бо тоді навіть звичайну белетристику, чи публіцистику друкували в накладі 100—250 тисяч — такий був голод на книжку.

Найточніше досліджена видавнича історія найвидатнішої української книги — Шевченкового „Кобзаря” Виходить, що книжкових видань Шевченкових творів, без передруків у збірниках і частинах та без перекладів, було за сто літ, цебто від появи „Кобзаря” в 1840 р. до сьогодні біля п'яти і пів мільйона. Останніми роками „Кобзар” виходив пересічно у накладі 250.000 річно, так, що те число скоро буде зростати далі. Такий тираж осягнув „Кобзар” не дивлячись на неймовірні цензурні пере-

поки й переслідування, що іноді впродовж кільканадцяти літ ряд не допустили до видання ні одної Шевченкової поезії.

Поруч Шевченка було чимало інших незвичайно популярних письменників. Наприклад твори одного лише Остапа Вишні вийшли впродовж лише 6 років поверх мільйоновим тиражем.

5.

Справа поширення книги — це не одне питання, а просто клубок проблем однакого духового, як і суспільного, як і матеріального значіння. Тимто не зможемо тут зупинитися на більшості їх. обмежимося лише до найважливіших.

Одною з типових форм поширення книги це бібліотеки. Першу велику державну бібліотеку створив князь Ярослав Мудрий при Соборі св. Софії в Києві 1037 р.*). З того часу часто князі фундують більші чи менші бібліотеки при церквах і монастирях. В XVI—XVIII. ст. бібліотеки стають дуже поширені. вони є тоді в кожному монастирі, при кожній школі. в кожному селище культурнішому домі. Ввійшло тоді в звичай, що не лише єрархи. але також козацькі старшини записували в завіщаннях свої бібліотеки Київській Академії. В архіві Академії збереглися списки цих книжок, що є вже й самі по собі цікавим свідомством широких культурних інтересів наших предків.

В новітніх часах повстали великі наукові бібліотеки. Правда. вони не дорівнюють чужим. але коли взяти під увагу, що вони творились не за державні гроші, а з приватних складок. то при порівнянні з іншими вони вийдуть і не так уже малі. От лише три наукові українські бібліотеки у Львові мали разом майже мільйон книжок¹⁾.

Найбільша українська бібліотека, це Всенародня Бібліотека України в Києві. Начисляє сьогодні біля 3.000.000 книжок. Загальні бібліотечні фонди на Україні йдуть у багато мільйонів томів.

Друга справа це книжна торгівля. Треба признати, що вона в нас стояла не високо. Але й тут треба б шойно прослідити на скільки діяли тут посторонні впливи. Бо що наприклад

*) Бібліотека існує до сьогодні. Є це одна з найдавніших в Європі.

¹⁾ Бібліотеки Народнього Дому, Наукового Товариства ім. Шевченка й Національного Музею.

можемо сказати про поширення цією дорогою українських книжок наприклад на Закарпатті у XVIII ст., коли не маємо інших даних. крім судових записок. з яких виходить, що одного разу сконфісковано 7 возів українських книжок привезених з Галичини. іншим разом 15 возів і т. д.

6.

Подібно як питання кількості. так теж питання якості української книги можна розглядати лише в аспекті тих особливих обставин, що так, чи інакше. корисно. чи не корисно формували цю ділянку української культури.

Тимто зрозуміло буде, що найвсесторонніша була наша книга в княжих часах. Тоді — коли не рахувати грецького письменства, що було в Європі передовим, а для України взором — українська книга належала своєю якістю, дебто своєю всесторонністю, багатством і глибиною до найперших в Європі.

Тоді було незвичайно буйно розвинене поруч поезії й релігійного письменства наукове, особливо науково-популярне, що ширилося в сотнях різних енциклопедій тогочасного типу, отже всяких „збірників” „Пчел” „Ізмарагдів” що впрочім обіймали теж тодішню релігійну поезію.

З часом цей стан змінився на нашу некористь у порівнянні з розвитком книги в інших народів. Некорисний є цей стан і сьогодні. Сьогодні як раз найслабше заступлена — в порівнянні з іншими народами — наукова література, зокрема технічна. Це явище дуже легко вияснити, чи виправдати: сьогодні наука не може розвиватися як слід без піклування держави. Та таке вияснення не змінє самого факту. Тимто українська книга сьогодні має поважні недостачі, якщо йде про її всесторонність. Зв'язане це очевидно найтісніше з цілою культурою, й те, що говорить про книгу можна сказати про культуру взагалі.

Та якщо йде річ про інші вальори української книги. то вони не лише є, але й часто є такі, що їм чужі не дорівнюють.

Належить тут підкреслити особливо дві замітні риси: патріотизм і мораль.

Патріотизм — це тут лише загальне й умовне окреслення. Йде тут про відгуки життя нації в таких книгах і в такому часі, де їх деїноді й не було б. Бо наші книжники не замикалися в мо-

наших келіях. Вони відчували, співчували разом з цілим народом. Починаючи від висопатріотичної „Похвали князеві Володимирові” митрополита Іларіона, від найдавніших літописів, від „Хожденія” ігумена Данила, через писання Вишенського аж до „Кобзаря” Шевченка й „Золотого Гомону” Тичини й інших писань сучасних авторів — скрізь зустрінемо велику й величню любов до Батьківщини.

Високі моральні вальори української книги загально відомі. Вистане мабуть пригадати, що між тисячами українських книг не було досі ні одної насправду порнографічної, між тисячами українських часописів не було досі ні одного часопису брукового типу.

7.

Разом з тим помітна висока зовнішня культура української книги, не дивлячись на всі перепони.

Вже найдавніші книги з XI. ст., як згадувані вище „Остромирова Євангелія” чи „Збірники” кн. Святослава — це величаві твори мистецтва. Багатство й краса орнаментики, дбайливе письмо, гарні мініятури — все те дає цілість справді високомистецьку.

Упадок книжки в XIII—XIV. ст. спричинив ще більший упадок культури книги. Щойно XVI. ст. є тут справжнім ренесансом, якщо йде про рукописи, а XVII-е, якщо йде про друки.

В найновіших часах знову дуже високо підноситься мистецтво української книги. Завдяки генієві Юрія Нарбута, що відновив українську графіку, оперши її на взірцях і традиціях XVII. ст., й виховав багато талановитих учнів, помітно піднялася загальна культура української книги, яка в своїх найкращих зразках виказується незрівняним майстерством.

Правда, чисто бібліофільських видань у нас все ще небагато, але загальний рівень т. зв. кращих видань дуже високий.

8.

Така чи інша книга є обумовлена потребами і культурним розвитком даного народу, але передовсім йде вона в світ із „духа печаттю” її творців.

Творців української книги було багато в різні часи й походили вони з усіх суспільних шарів нашого народу.

Самозрозуміло, що в старі часи, коли книга служила для потреб церкви, в першу чергу українські священники нею займалися. Але це не перевелося й досі, бо й досі вклад українського духовенства в українську книжну скарбницю дуже великий. Зразком для всіх може бути творчість українських митрополитів, починаючи від першого київського митрополита Іларіона з половини XI. ст. по через творчість митрополита Петра Могили аж до сучасного нам митрополита Андрея Шептицького.

В слід за єрархами йшли й нижчі священнічі чини. В давнину вони творили більшість, а й у нові часи між українськими письменниками було їх чимало, щоб згадати лише Маркіяна Шашкевича й його гурт.

За духовенством ішла українська аристократія з володарями на чолі. Книжність св. кн. Бориса чи великого київського князя Ярослава Мудрого далеко славились. Літописець хвалить князя Всеволода, Мономахового батька за його освіту, що „дома сидя, вивчив пять мов“, хвалить князя Володимира Васильковича, називаючи його „философом великим“ за його освіту, чи як він це окреслює за те, що князь „глаголоше ясно от книг“. Те саме кажуть сучасники про багато інших українських володарів, князів і гетьманів.

При тому самозрозуміло, що й між володарями були визначні українські письменники, щоб назвати лише великого князя Володимира Мономаха, чи гетьмана Івана Мазепу.

За аристократією йшли інші суспільні верстви: козацтво й міщанство та селянство, яке може почванитися найбільшою кількістю творців української книги — з Шевченком на чолі.

Та походження творців книги ще не багато говорить. Куди важніший отой святій запал, з яким вони творили свої книги. Чи ж не вичувається чогось героїчного в повному виреченні усякої вигоди, іноді навіть хліба на користь книги і то в багатьох-багатьох її творців. Чи ж не сяє якимсь надземним світлом постать такого Бориса Грінченка, що в часи найбільших цензурних утисків писав цілими днями й ночами букварі, і те „друкуючи“ їх ручно, щоб учні могли пізнати друковане письмо.

На окрему згадку заслуговують титани української книги, такі як Франко, Грінченко, Грушевський і багато інших, з яких кожен написав, зредагував і видав сотні й тисячі книжок.

Або чи не є просто зворушлива уважливність для дитячої книги. Навіть найбільші українські письменники ніколи за неї не забували. Починаючи від Лаврентія Зизанія, а кінчаючи на Маркіяні Шашкевичу, Шевченкові, Федьковичу, Лепкому, Черкасенкові й багато й багато інших — всі вони, оці письменники, написали й видали українські букварі. Майже всі інші із Глібовом, Франком, Лесею Українкою і Коцюбинським на чолі писали й видавали книжечки для дітей.

З такою самою уважливністю ставилися великі творці української книги до книжок для простолюддя.

Кермував ними у їхній важкій тернистій роботі найбільший ідеалізм. Їхня праця для української книги це посвята всього особистого, посвята, що дуже часто межує з героїзмом. Їхня праця для української книги це звичайно геройська боротьба з перешкодами, з цензурою, з матеріяльними перепонами.

9.

Книга вимагає не лише дійсної потреби, що викликає її появу, зрозуміння її ваги, але й — сказав би я — відповідного „клімату” Оте „книжне підсоння” — можемо з гордістю ствердити — на Україні все було.

І то не проста прихильність до книжки, чи практичне зрозуміння її ваги — ні! Від найдавніших часів стрічаємося з того рода відношенням до книжки на Україні, що його інакше не можемо назвати, як *культ*ом книги.

Вже в „Збірнику Святослава” з 1076 р. читаємо довші міркування про книгу: „Добро єсть браття, почитання книжне, особливо всякому християнину... Узда коневі правитель єсть і повздержання, праведнику же книги. Не збудується бо корабель без гвоздів, ані праведник без почитання книжного. І як плінника ум звернений до своїх рідних, так і праведника до книжного почитання. Красота воїну оружжя і кораблеві вітрила, так і праведникові почитання книжне”

Це вже вияв справжнього культу книги, вияв, з яким стрічаємося на Україні в ході всіх століть.

„Велика бо користь буває чоловікові од учення книжного” — пише наш літописець. Так само його сучасник, Кирило Турівський (XII. ст.) захоплений книгою: „Солодкий медяний напій і дукор, але від обох ліпший книжний розом”

Таке саме наставлення до книги було на Україні впродовж століть, остало воно й досі.

Чи треба пригадувати могутнє Шевченкове „Посланиє” що на віки витиснене в серцях усіх українців:

*»Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте«*

або Франкову прегарну парафразу з Єфрема Сирина:

*»Книги — морська глибина.
Хто в них пірне аж до дна.
Той, хоч труду мав досять,
Дивній перли виносить«.*

Цей культ книги, що його виплекали найбільші сини України починаючи з найдавніших часів — перейшов у душу й серце кожного з нас.

Конкретним виявом цього культу є діяльність Книжкової Палати в Харкові, музеїв книги в Києві й Одесі, а далі цілої низки різних бібліофільських установ із Українським Товариством Бібліофілів у Львові на чолі.

Не менш конкретним виявом цього культу для книги є меценатство для неї. Такими меценатами були не лише наші князі, єрархи, як Петро Могила чи Андрій Шептицький, або гетьмани, як Іван Мазепа, до якого навіть араби зверталися за підмогою для видання їхніх книг і її дістали. Меценатами української книги були й менш замітні люди, як Михайло Качковський, чи Степан Дубравський, або Євген Чикаленко, а були ними також українські селяни, що нераз віддавали все своє майно на ту ціль.

Така бо вже є сила української книги.

